

Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης

Τόμ. 44, Αρ. 2 (2018)

Το φαινόμενο «Trump»: Οι αμερικανικές ρίζες του δεξιού λαϊκισμού και η ευρωπαϊκή εμπειρία

Στάθης Τσιράς

doi: [10.12681/hpsa.16371](https://doi.org/10.12681/hpsa.16371)

Copyright © 2018, Στάθης Τσιράς

Άδεια χρήσης [Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/).

Βιβλιογραφική αναφορά:

Τσιράς Σ. (2018). Το φαινόμενο «Trump»: Οι αμερικανικές ρίζες του δεξιού λαϊκισμού και η ευρωπαϊκή εμπειρία. *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης*, 44(2), 118–138. <https://doi.org/10.12681/hpsa.16371>

Το φαινόμενο «Trump»: Οι αμερικανικές ρίζες του δεξιού λαϊκισμού και η ευρωπαϊκή εμπειρία

Στάθης Τσιράς*

Περίληψη

Το παρόν άρθρο επιδιώκει να οριοθετήσει τη σχέση που ενδέχεται να έχει ο Πρόεδρος Donald Trump με την ευρωπαϊκή εμπειρία δεξιών λαϊκιστών, όπως ο Jean-Marie Le Pen και ο Jörg Haider παλαιότερα και ο Nigel Farage και η Marine Le Pen σήμερα. Καταγράφει τους αντικρουόμενους ορισμούς που προτείνονται σχετικά με την έννοια του λαϊκισμού και εξετάζει τον τρόπο με τον οποίο ο Ρεπουμπλικάνος Προεδρικός Υποψήφιος Donald Trump κέρδισε τις πρόσφατες αμερικανικές εκλογές της 8ης Νοεμβρίου 2016 χρησιμοποιώντας συγκεκριμένα ρητορικά σχήματα, αλλά και πως αυτός παρουσιάστηκε από τα Μέσα Μαζικής Ενημέρωσης και τους διάφορους αναλυτές. Τέλος, γίνεται αναφορά στα πεπραγμένα του πρώτου χρόνου της διακυβέρνησής του σε αντιπαραβολή με την προεκλογική ρητορική του.

Λέξεις Κλειδιά

Trump, Αμερική, λαϊκισμός, δεξιός λαϊκισμός.

* Πανεπιστήμιο Μακεδονίας

✉ s_tsiras@otenet.gr

1. ΕΙΣΑΓΩΓΗ: Ο ΛΑΪΚΙΣΜΟΣ ΣΤΙΣ ΔΥΟ ΑΚΤΕΣ ΤΟΥ ΑΤΛΑΝΤΙΚΟΥ

Στην Ευρώπη, από τις αρχές της δεκαετίας του 1980 και μέχρι την οικονομική κρίση του 2008 και την κρίση χρέους που ακολούθησε, ο λαϊκισμός συσχετιζόταν αποκλειστικά με τα κόμματα της Ριζοσπαστικής Δεξιάς, αυτό που η Backer (2004) ονόμασε «τρίτο κύμα της Άκρας Δεξιάς». Παρά τις ανομοιογένειες υπάρχει ένα βασικό κοινό γνώρισμα των κομμάτων αυτής της πολιτικής οικογένειας που το συναντάμε -όπως αναλυτικά θα δούμε παρακάτω μετά τη νίκη του Trump στις προεδρικές εκλογές του 2016- και στις δύο πλευρές του Βόρειου Ατλαντικού. Εν προκειμένω, οι βασικές τους ιδεολογίες, πολιτικές και ρητορικές, διέπονται από έναν αμετροεπή εθνικισμό διαποτισμένο με ξενοφοβικές, νατιβιστικές και σοβινιστικές ιδέες οι οποίες εξειδικεύονται σε δύο αλληλοσυμπληρούμενους στόχους. Ο πρώτος είναι ο τερματισμός ή τουλάχιστον η ελαχιστοποίηση της μεταναστευτικής κίνησης που παρατηρείται τις τελευταίες δεκαετίες από τις χώρες του τρίτου κόσμου προς τις χώρες της Ευρωπαϊκής Ένωσης. Ο δεύτερος είναι η ανάσχεση της πολυπολιτισμικότητας και η ενδυνάμωση των εθνικά ομοιογενών κοινωνιών-των «εθνών-κρατών».

Το παρόν άρθρο φιλοδοξεί να περιγράψει τη σχέση που έχει η περίπτωση του Trump τόσο με το παρελθόν αντίστοιχων λαϊκιστικών κινήσεων στην Αμερική όσο και με τους εκπροσώπους του δεξιού λαϊκισμού στην Ευρώπη σήμερα. Ο Immerfall και ο Taggart έχουν ονομάσει αυτή τη σχέση μεταξύ λαϊκισμού και κομμάτων της Άκρας Δεξιάς ως «νεο-λαϊκισμό» (Horsfield, 2003: 3). Ο Horsfield επισημαίνει ότι τα νεο-λαϊκιστικά κινήματα οργανώνονται γύρω από χαρισματικούς ηγέτες που διαθέτουν ικανότητα επικοινωνίας και επιτυγχάνουν έτσι ευρεία αναγνωρισιμότητα. Οι ηγέτες αυτοί χρησιμοποιούν κατά κόρον μια «μιντιακή» ρητορική -στηριγμένη στο συναίσθημα και σε συνθήματα κίτρινης δημοσιογραφίας- με στόχο να προωθήσουν την προσωπική πολιτική τους ατζέντα μέσω της δημοσιότητας (2003:4-5). Πολύ εύστοχα ο Paul Hainsworth (2004: 47) χαρακτήρισε την ευρωπαϊκή Άκρα Δεξιά ως μια «πολύπλοκη αλχημεία».

Αρχικά θα εξεταστεί η έννοια του λαϊκισμού, όρος που συχνά χρησιμοποιείται χωρίς επαρκή οριοθέτηση σε πλείστες όσο και διαφορετικές περιπτώσεις, και θα γίνει μια σύντομη αναδρομή στα λαϊκιστικά κινήματα που αναπτύχθηκαν στην αμερικανική επικράτεια από τα τέλη του 19ου αιώνα μέχρι και τις αρχές της δεκαετίας του 1990. Στη συνέχεια θα αναδειχθούν ομοιότητες που εμφανίζει η ρητορική του Προέδρου Trump με τη ρητορική δεξιών λαϊκιστών, όπως αυτή των Jean-Marie Le Pen και Jörg Haider παλαιότερα, αλλά και των Nigel Farage και η Marine Le Pen σήμερα. Τέλος, θα αντιπαραβληθούν προεκλογικές εξαγγελίες του Trump με την κυβερνητική

πρακτική του μετά από ένα χρόνο διακυβέρνησης. Η διττή σχέση του Trump με το ιστορικό παρελθόν της αμερικανικής λαϊκιστικής δεξιάς και το παρόν της αντίστοιχης ευρωπαϊκής αποτελεί το βασικό ερευνητικό ερώτημα στην ανάλυση που ακολουθεί.

2. ΘΕΩΡΗΤΙΚΟ ΠΛΑΙΣΙΟ: Η ΠΟΛΥΠΛΟΚΟΤΗΤΑ ΟΡΙΣΜΟΥ ΤΟΥ ΛΑΪΚΙΣΜΟΥ

Ευρήματα ερευνών σε πολλές χώρες δείχνουν ότι τα κόμματα της «Νέας Άκρας Δεξιάς» δεν είναι μόνο δέκτες κοινωνικής διαμαρτυρίας αλλά επιλέγονται και ως ψήφος «πολιτικής επιδοκίμασίας» (policy voting). Επιπλέον, δεν αντλούν τους/ις ψηφοφόρους τους μόνο από τους «χαμένους» των κοινωνικών αλλαγών, αλλά κι από ανερχόμενα κοινωνικά στρώματα όπως επισήμανε και η Γεωργιάδου (2008: 488). Κατά συνέπεια, μολονότι στις ευρωπαϊκές συναινετικές δημοκρατίες οι πολιτικές δυνάμεις της «Νέας Άκρας Δεξιάς» εμφανίστηκαν αρχικά ως ως «κόμματα διαμαρτυρίας» πλέον έχουν συγκεντρώσει αξιοσημείωτη πολιτική επιρροή, ειδικά όταν η πολιτική ατζέντα τους ευθυγραμμίζεται με τα ζητήματα που οι «διαμαρτυρόμενοι» εκλογείς θεωρούν σημαντικά (Γεωργιάδου, 2008: 489).

Πώς μπορούμε να ορίσουμε το λαϊκισμό σήμερα όπου εξακολουθεί να ισχύει αυτό που είχαν υπογραμμίσει είκοσι πέντε χρόνια νωρίτερα οι Λυριντζής και Σπουρδαλάκης (1993: 133), ότι δηλαδή «η ελαστικότητα του όρου, ή καλύτερα η πλαστικότητα του γίνεται σαφής αν δει κανείς τόσο τα φαινόμενα που χαρακτηρίζονται λαϊκιστικά όσο και τις σχέσεις, τις δομές ή ακόμη και τις απόψεις που στιγματίζονται ως λαϊκιστικές [...]». Επί παραδείγματι στον πολιτικό διάλογο ή ρητορεία ο “λαϊκισμός” συχνά θεωρείται συνώνυμος του εθνικισμού, των επιφυλάξεων για την Ευρωπαϊκή Ολοκλήρωση [...] του κρατικού προστατευτισμού και γενικότερα της κρατικής παρέμβασης, των ανησυχιών για τα φαινόμενα φτώχειας [...] της λαϊκότητας ή ακόμη και της λαϊκής τέχνης, καθώς και της εκλαϊκευσης»; Μια ενδιαφέρουσα θεώρηση προσφέρει ο Taggart (2000: 95), ο οποίος ξεφεύγει από την ταξική κριτική απέναντι στο λαϊκισμό και εισάγει μια νέα διάσταση στη μελέτη του φαινομένου. Εν προκειμένω, θεωρεί ότι αυτό που οι λαϊκιστές ουσιαστικά αναζητούν είναι η «heartland», μια νοητή καρδιά του λαού, ένας φανταστικός τόπος στον οποίο ζει μια ηθική, αγαθή και ενιαία κοινότητα. Με αυτό το κατασκεύασμα ο Taggart καταφέρνει να δώσει έμφαση στο γεγονός ότι στους λαϊκιστές ο όρος «λαός» δεν είναι ούτε ομογενοποιημένος, αλλά ούτε και πραγματικός. Στην ουσία είναι μια μυθική κοινότητα η οποία έχει πολλά κοινά στοιχεία με το

«έθνος» των εθνικιστών: λειτουργεί ως πρότυπο, αλλά παραμένει παράλληλα ασαφής. Αυτό το φανταστικό τόπο υπηρετούν οι λαϊκιστές κι από αυτό τον τόπο δομούν την έννοια του «λαού» που χρησιμοποιούν. Όπως σχετικά θα σημειώσει ο Taggart, «η heartland είναι μια κατασκευή ενός ιδανικού κόσμου ο οποίος, σε αντίθεση με τις ουτοπικές συλλήψεις, κατασκευάζεται αναδρομικά -όντας ουσιαστικά ένα όραμα που προέρχεται από το παρελθόν αλλά προβάλλεται στο παρόν» (Taggart, 2002: 67).

Ο Mudde (2004: 543), από την άλλη, ορίζει το λαϊκισμό ως ιδεολογία ισχνού πυρήνα (thin-centred ideology), με βάση την οποία σε κάθε κοινωνία υπάρχουν μόνο δύο ομογενοποιημένες και ανταγωνιστικές ομάδες: ο «αγνός λαός» και οι «σκοτεινές ελίτ» που τον κυβερνούν ασκώντας μία πολιτική που αντιβαίνει στη γενική του θέληση. Παράλληλα, ο ίδιος ισχυρίζεται ότι ο λαϊκισμός συνιστά ιδεολογία η οποία αναφέρεται σε μια κοινωνία που, από τη μια πλευρά, αποτελείται από το «λαό» και, από την άλλη, τις «ελίτ» που τον κυβερνούν παρασκηνακά ή μη. Οι δύο αυτές διακριτές ομάδες είναι πλήρως ομογενοποιημένες και ανταγωνιστικές, με μία κρίσιμη όμως όσο και ποιοτική διαφορά. Ο λαός είναι «αγνός», σε αντιδιαστολή με τη «διεφθαρμένη» ελίτ. Πρόκειται για συναισθηματική και απλοϊκή λογική, που απευθύνεται στο λεγόμενο «ένστικτο του λαού», και ως πολιτική στοχεύει να ευχαριστήσει το λαό, όχι απαραίτητα όμως βρίσκοντας την ορθολογικότερη λύση. Πολύ εύστοχα η Canovan (2005: 83) υποστηρίζει ότι τα κινήματα των νεολαϊκιστών δεν πρέπει να ιδωθούν μόνο ως αντιδράσεις σε συγκεκριμένες οικονομικές και κοινωνικές συνθήκες, αλλά και ως απόδειξη ότι υπάρχουν εντάσεις στην καρδιά των σύγχρονων φιλελεύθερων δημοκρατιών.

Αρτιότερη προσέγγιση του λαϊκισμού μπορεί να εντοπιστεί στην προβληματική του E. Laclau, ο οποίος απορρίπτει τις αναλύσεις του λαϊκισμού που εστιάζουν στο ιδεολογικό του περιεχόμενο, ακριβώς επειδή το πρόβλημα του λαϊκισμού είναι ότι εμπεριέχει ένα μεγάλο φάσμα, συχνά αντικρουόμενων, πολιτικών «πιστεύω». Κινήματα από το φασισμό έως το Μαιισμό (Laclau, 2005: 184) και πολιτικοί ηγέτες από τη M. Thatcher (Laclau, 2005: 78) μέχρι τον K. Ataturk (Laclau, 2005: 208-214) έχουν χαρακτηριστεί λαϊκιστές με τον ένα ή τον άλλο τρόπο. Σύμφωνα με τον Laclau, ωστόσο, αυτός δεν είναι λόγος για να απορρίψει κανείς αυτή τη μοναδική πτυχή του λαϊκισμού ως «ασαφή» και «ανακριβή». Η δύναμη του λαϊκισμού έγκειται ακριβώς στο ότι φέρνει κοντά ακόμη κι εντελώς αντίθετες ιδεολογίες και δείχνει τις ομοιότητες που αυτές παρουσιάζουν σε μια δεδομένη στιγμή κατά την οποία αναπτύσσουν ανταγωνιστική σχέση με ένα συγκεκριμένο φορέα εξουσίας εναντίον του οποίου καλούν (λαϊκο-δημοκρατική έγκληση) το «λαό» ως υπέρτατο θεσμό από τον οποίο πηγάζει η εξουσία. Στο πλαίσιο αυτό, ο Laclau ορίζει το λαϊκισμό όχι

τόσο ως μία ιδεολογία, αλλά ως μία πολιτική λογική (Laclau, 2005: 117), ως το επιχείρημα μιας «λαϊκο-δημοκρατικής έγκλησης» σύμφωνα με την οποία η μεγάλη ομάδα του «λαού», του οποίου οι αντιφάσεις αποσιωπούνται για προφανείς λόγους πολιτικής κινητοποίησης, εναντιώνεται σε ένα «άρχον συγκρότημα» (power block) (Laclau, 1977: 173 / Παπαδόπουλος, 2004: 5) ή ακόμη και στην ίδια την εξουσία (Laclau, 2005: 74).

Στο παρόν άρθρο υιοθετείται η λογική και προσέγγιση του Laclau. Ο λαϊκισμός, δηλαδή, ορίζεται από τη μορφή του κι όχι από το ιδεολογικό του περιεχόμενο το οποίο μπορεί να είναι και διαμετρικά αντίθετο (δεξιό ή αριστερό). Στη θεώρηση αυτή, ο λαϊκισμός ακολουθεί μια λογική όπου ένα μέρος του λαού, το οποίο εκ των υστέρων λειτουργεί στο όνομα όλης της κοινωνίας, διεκδικεί την εξουσία από τη μειονότητα -το αυταρχικό (authoritative) μπλοκ- που την καπηλεύεται. Ο Laclau (2005: 70) ορίζει αυτή τη λειτουργία κατά την οποία μια ομάδα λαμβάνει σε μια ειδική περίπτωση παγκόσμια σημασία ως ηγεμονία. Με αυτό τον τρόπο, συνήθως, διαιρεί το κοινωνικό πεδίο στις δύο έννοιες που είδαμε παραπάνω. Μόνο έτσι μπορούν να ομαδοποιηθούν τα ετερογενή αιτήματα που ορίζουν τα διάφορα λαϊκιστικά κινήματα ανά τον κόσμο. Ο λαϊκισμός, επομένως, ακολουθεί μια λογική ισότητας και ανταγωνισμού. Οι Λυριντζής και Σπουρδαλάκης (1993: 149) προσθέτουν χαρακτηριστικά στο σημείο αυτό ότι ο λαϊκισμός είναι «η έκφραση της λογικής της ισοδυναμίας, κατά την οποία διαφορετικά αλλά ισοδύναμα μεγέθη εξισώνονται δημιουργώντας μια πλασματική και επιφανειακή ισότητα [...] αποσιωπών σημαντικές διαφορές [...] πρόκειται δηλαδή, για μια λογική άσκησης και παραγνώρισης της εξουσίας».

Οι Stavrakakis et all (2017: 4) συμπυκνώνουν τη θεώρηση του Laclau, τη θεώρηση της σχολής του Essex όπως είναι γνωστή, σε δύο κεντρικά σημεία. Στο «λαό», από τη μια, και τη μειοψηφία, την «ελίτ», που αποτελεί το αντίπαλο δέος, από την άλλη. Στη θεώρηση αυτή, που θα ακολουθήσουμε κι εδώ, ο λαϊκισμός είναι κάτι παραπάνω από ένας τρόπος πολιτικής επικοινωνίας, από ένα πολύ συγκεκριμένο «στυλ» πολιτικής επικοινωνίας (Moffit, 2016). Είναι μια ξεχωριστή κατηγορία πολιτικού λόγου/discourse (Stavrakakis et all, 2017: 5), ο οποίος μπορεί είτε να ενσωματώνει όσο το δυνατόν περισσότερες -ενίοτε και ετερογενείς- ομάδες είτε να τις αποκλείει από το «οικοδόμημα» του «λαού». Αυτό το διαχωρισμό ονόμασαν οι Jagers και Walgrave (2007: 321-3) «thin» και «thick» λαϊκισμό. Ευκρινέστερη αποτύπωση όμως αυτών των διαστάσεων των διαφορετικών λαϊκισμών εμπεριέχονται στους όρους «exclusionary» και «inclusionary» όπως τους πρότειναν οι Mudde και Kaltwasser (2013).

3. ΙΣΤΟΡΙΚΗ ΑΝΑΔΡΟΜΗ: Η ΑΜΕΡΙΚΑΝΙΚΗ ΕΜΠΕΙΡΙΑ

Για να ερευνήσουμε το λαϊκισμό πρέπει πρώτα να καθορίσουμε που απευθύνεται. Πρέπει δηλαδή να απαντήσουμε σε ένα ερώτημα που αρχικά μοιάζει εύκολο. Ποιος είναι ο «λαός»; Για να ξαναγυρίζουμε στη Canovan (2005: 10-12), αυτή εντοπίζει τις αρχές της έννοιας του «λαού» όχι στις αρχαίες Ελληνικές Δημοκρατίες, αλλά στην Αρχαία Ρώμη η οποία καθιέρωσε την έννοια “Populus” τοποθετώντας τη στην καρδιά του Ρωμαϊκού Πολιτεύματος και δίνοντάς της μια θετική αύρα. Τη Ρώμη κυβερνούσαν συγκλητικοί και δημόσιες συνελεύσεις κι εκείνους τους συγκλητικούς που προσπαθούσαν να σαγηνεύσουν τους πληβείους και να κερδίσουν την υποστήριξή τους τους αποκαλούσαν Populares. Η Αρχαία Ρώμη άφησε δύο μεγάλες παρακαταθήκες (Canovan, 2005: 14-16). Η πρώτη ήταν η ίδια η δημοκρατική κληρονομιά που επέζησε χιλιετίες μοναρχικών και αυταρχικών πολιτευμάτων για να φτάσει στην Αγγλική ή τη Γαλλική Επανάσταση. Η δεύτερη ήταν η έννοια της λαϊκής κυριαρχίας σύμφωνα με την οποία όλες οι εξουσίες πηγάζουν από το λαό. Η Canovan (2005: 39) ισχυρίζεται ότι οι ΗΠΑ ήταν η πρώτη χώρα που ουσιαστικά έκανε πράξη την έννοια της λαϊκής εξουσίας και η πρώτη έτσι στην οποία εμφανίστηκε το αρχέτυπο λαϊκιστικό κόμμα στα τέλη του 19ου αιώνα. Η δήλωση του συγγραφέα και πρώην στελέχους των Ρεπουμπλικανών I. Donnelly στην ιδρυτική συνδιάσκεψη του People's Party (1892), ότι «Ευελπιστούμε να επαναφέρουμε την Κυβέρνηση της Δημοκρατίας στα χέρια του “απλού λαού” από τον οποίο πηγάζει», αποτελεί την πεμπτούσια αυτής της ιδεολογικής πλατφόρμας (Kazin, 2016).

Από τις πρώτες μορφές του λεγόμενου «ιστορικού λαϊκισμού» είναι ο βορειοαμερικανικός λαϊκισμός που ξεκίνησε από τις νότιες και νοτιοδυτικές πολιτείες στις εκλογές του 1892 και του 1896 με το People's Party (Κατσούλης, 2004: 336), σε μια προσπάθεια των αγροτών και των γαιοκτημόνων να υπερασπιστούν τον τρόπο ζωής τους απέναντι στις αλλαγές που υπαγόρευε η «εισβολή του σιδηρόδρομου». «Η Χώρα ανήκει στη Wall Street. Δεν υφίσταται πλέον κυβέρνηση του λαού, που να προέρχεται από το λαό και να τον εκπροσωπεί. Υπάρχει μόνο μια κυβέρνηση της Wall Street, που από αυτήν προέρχεται και αυτήν εκπροσωπεί». Αυτές οι φράσεις δεν ανήκουν σε κάποιον εκπρόσωπο του Occupy Wall Street, αλλά στο λόγο της Mary Helen Lize, μέλος του People's Party στα 1890 (Zinn, 2005: 321). Ο λαϊκιστικός χαρακτήρας της προεκλογικής εκστρατείας ανεξάρτητων υποψηφίων όπως ο Perot ή ο Neider, αλλά και άλλων υποψηφίων σε διάφορες προεδρικές εκλογές, συνδέεται με αυτήν ακριβώς την αμερικανική παράδοση (Mudde, 2004: 550). Αυτός ίσως είναι κι ένας λόγος που στις ΗΠΑ ο λαϊκισμός προκαλεί και θετικές εντυπώ-

σεις, σε αντίθεση με την Ευρώπη όπου είναι μόνο αρνητικά φορτισμένος. Ο Πρόεδρος Obama,¹ μιλώντας στις 29 Ιουνίου 2016 στη συνδιάσκεψη των ηγετών της βόρειας Αμερικής στην Οττάβα του Καναδά, αναρωτήθηκε εάν κάποιος που απλά βάζει ταμπέλες «εμείς» ενάντια σε «αυτούς» είναι πραγματικός «λαϊκιστής». Κατηγόρησε τον Trump, αν και δεν τον κατονόμασε, για νατιβισμό, ξενοφοβία και κυνισμό και είπε ότι εάν κάποιος πρέπει να έχει τον τίτλο του λαϊκιστή είναι ο ίδιος ή ο Bernie Sanders ο οποίος «πραγματικά αξίζει τον τίτλο».

Ο Kazin (2016), θεωρώντας τον Bernie Sanders ως συνεχιστή αυτής της λαϊκιστικής παράδοσης που παίρνει το μέρος του «απλού λαού» έναντι των «ελίτ», μια παρακαταθήκη όχι μόνο προεδρικών υποψηφίων όπως ο Bryan το 1895, αλλά και εκλεγμένων Προέδρων όπως ο Franklin D. Roosevelt, υπογραμμίζει την εκ διαμέτρου αντίθετη ρητορική μιας άλλης αμερικανικής αυταρχικής δεξιάς λαϊκιστικής πολιτικής η οποία ξεκινάει λίγα χρόνια πριν από την ίδρυση του People's Party. Σε αυτή τη ρητορική κεντρικό ρόλο διαδραμάτισαν τα αιτήματα που έθεσε ο ιδρυτής του Workngmen's Party of California, Denis Kearny, κατά των Ασιατών εργαζομένων στον αμερικάνικο σιδηρόδρομο στα τέλη του 18ου αιώνα και τα οποία οδήγησαν το 1882 το Αμερικανικό Κογκρέσο στη ψήφιση του «Νόμου Αποκλεισμού των Κινέζων» (Chinese Exclusion Act), του πρώτου ομοσπονδιακού νόμου που έβαλε περιορισμούς έναντι μιας συγκεκριμένης εθνικής ομάδας. Κάτι παρόμοιο ήθελε να επαναφέρει ο Trump με τον περιορισμό της μετανάστευσης από χώρες που φιλοξενούν τρομοκράτες μέχρι την απέλαση τριών εκατομμυρίων Μεξικανών. Τον Ιανουάριο του 2018 μάλιστα η εφαρμογή του διατάγματος με το οποίο αναστάλθηκε προσωρινά η μετανάστευση από επτά μουσουλμανικές χώρες προκάλεσε χάος σε αεροδρόμια,² ενώ άμεσα αντέδρασαν δικαστές σε διάφορες πολιτείες των ΗΠΑ.³ Βέβαια, μεταξύ του Kearny το 1880 και του Trump σήμερα, συνεχίζει ο Kazin, μεσολαβούν κι άλλοι πολλοί που χρησιμοποιούν το λαϊκισμό για να ξεχωρίσουν τον "WASP", τον λευκό Αγγλοσάξωνα Προτεστάντη, τον πραγματικό «Αμερικάνο», από τους Ασιάτες τον 18ο αιώνα, τους Μαύρους στα 1960 και τους Λατίνους σήμερα. Ενδιάμεσοι κρίκοι είναι η America First Committee με τον Lindbergh, τα κηρύγματα του πάτερ Coughlin, η John Birch Society, ο Κυβερνήτης της Αλαμπάμα George Wallace και ο Pat Buchanan (Cox & Durham, 2004: 514-523). Ήδη από τα μέσα της

¹ Βλ. <https://goo.gl/DtNFvb> και το ρεπορτάζ στο <https://goo.gl/ektSN7> προσπέλαση 2 Δεκεμβρίου 2016.

² Βλ. <https://goo.gl/z553XC> προσπέλαση 5 Αυγούστου 2017.

³ Βλ. <https://goo.gl/mpCjTW> προσπέλαση 5 Αυγούστου 2017.

δεκαετίας του 1950 πολιτικοί επιστήμονες θα επικέντρωναν την κριτική τους στον κεντρικό ρόλο του λαϊκισμού σε αυτή τη «Νέα Ριζοσπαστική Δεξιά» του McCarthy. Την εποχή εκείνη ο Hofstadter θα αποκαλούσε το Μακαρθισμό ως το παρανοϊκό στυλ της Αμερικανικής πολιτικής (Jager, 2016: 10).

4. Η ΠΡΟΕΚΛΟΓΙΚΗ ΡΗΤΟΡΙΚΗ ΤΟΥ ΝΕΟΥ ΠΡΟΕΔΡΟΥ

Πολλοί αναλυτές κρίνουν ως αναπάντεχο το αποτέλεσμα των εκλογών της 8ης Νοεμβρίου 2016 με την επικράτηση του Ρεπουμπλικάνου υποψήφιου Trump, ενός δεξιού λαϊκιστή με ακραίες ιδέες και ρητορική, ο οποίος στις 20 Ιανουαρίου ορκίστηκε στην Ουάσιγκτον ως ο 45ος Πρόεδρος των Ηνωμένων Πολιτειών. Πόσο αναπάντεχη όμως ήταν η νίκη του Trump;

Σίγουρα η επικράτηση του Trump έναντι δύο ισχυρών πολιτικών οικογενειών, των Bush στο δρόμο για το προεδρικό χρίσμα των Ρεπουμπλικάνων και των Clinton στο δρόμο για το Λευκό Οίκο, έδωσε το έναυσμα για τέτοιους χαρακτηρισμούς. Κι ασφαλώς η νίκη του ήταν αναπάντεχη για τα δεσπόζοντα Μέσα Μαζικής Ενημέρωσης, όπως οι New York Times οι οποίοι το πρωί της Τρίτης 8 Νοεμβρίου 2016 έδιναν 84% πιθανότητες στην Hillary Clinton να νικήσει. Το γεγονός αυτό έκανε τον J. Rutenberg (2016), αρθρογράφο της ίδιας εφημερίδας, να μιλήσει για τη ψηφιακή επανάληψη της Προεδρικής Εκλογής του 1948, μεταξύ Dewey και Truman. Εκείνη την ημέρα των εκλογών του 1948 η Chicago Tribune κυκλοφόρησε με τον τίτλο «Ο Dewey νικά τον Truman». Ακριβώς αυτή η έντονα αρνητική στάση των μέσων μαζικής ενημέρωσης προς τον Trump, τόσο ενώ αυτός προσπαθούσε να λάβει το χρίσμα των ρεπουμπλικάνων όσο και κατά την κύρια προεκλογική εκστρατεία, του παρείχε την ευχέρεια να πείσει σημαντικό μέρος του ακροατηρίου του -και όχι μόνο- για τον αντι-συστημικό χαρακτήρα της υποψηφιότητάς του.

Ήταν όμως τα αποτελέσματα τόσο εξωπραγματικά; Ο Barters (2016) πιστεύει πως όχι. Βρίσκει το συσχετισμό μεταξύ του 2012 και 2016 να έχει την τιμή 0.93 και πιστεύει ότι ο Trump νίκησε επειδή έπεισε περισσότερους Ρεπουμπλικάνους να τον ψηφίσουν σε μια εκλογική αναμέτρηση στήθος με στήθος.⁴ Μια σχεδόν ίδια εικόνα μας δίνουν και τα exit polls. Το Ερευνητικό Κέντρο «Pew» ανέλυσε τα exit polls (Tyson & Maniam, 2016) με ιδιαίτερα ενδιαφέροντα ευρήματα. Ο Trump κέρδισε τους λευκούς ψηφοφόρους με το ίδιο ποσοστό που κέρδισε ο Mitt Romney 4 χρόνια πριν. Οι Λευκοί Ψηφοφόροι (χωρίς τους Λατίνους) προτίμησαν τον Trump από την Clinton με 58% προς

⁴ Βλ. <https://goo.gl/J6DNsn> προσπέλαση 2 Δεκεμβρίου 2016.

37% αντίστοιχα, σύμφωνα με τα exit poll του Edison Research for the National Election Pool. Το 2012 ο Romney είχε 59% της ίδιας κατηγορίας έναντι 39% που ψήφισαν Obama. Αντίθετα η Clinton είχε 80% των μαύρων έναντι 88% το 2012 και 91% το 2008.⁵ Ακόμη και στους ισπανικής καταγωγής ψηφοφόρους το Δημοκρατικό κόμμα είχε την ίδια εικόνα, με το προβάδισμά του να είναι 36% έναντι 44% το 2012. Το πλεονέκτημα του Trump μεταξύ των αντρών ψηφοφόρων ήταν όμως 7% περισσότερο σε σχέση με αυτό του Romney το 2012.

Η μεγάλη όμως διαφορά ήταν στο επίπεδο μόρφωσης. Η Clinton στους πτυχιούχους είχε 52%-43%, ενώ οι μη πτυχιούχοι στήριξαν Trump με 52%-44%. Αυτό ήταν και η μεγαλύτερη αντίθεση από το 1980 τη στιγμή που το 2012 δεν υπήρχε διαφορά ανάμεσα στις δύο κατηγορίες. Ο Obama με το Romney ήταν 50%-48% των πτυχιούχων και στο 51%-47% των μη πτυχιούχων. Στους λευκούς πτυχιούχους ο Trump είχε 52% έναντι 48% της Clinton, ενώ στους λευκούς χωρίς πτυχίο ο Trump είχε το μεγαλύτερο ποσοστό από το 1980 με 67%. Η κατηγορία αυτή είχε προτιμήσει το Ρεπουμπλικάνο υποψήφιο τόσο το 2012 όσο το 2008 με ποσοστά 61%-36% και 58%-40% αντίστοιχα. Παρατηρείται, δηλαδή, ότι η επιρροή του Trump ήταν μεγαλύτερη από την αντίστοιχη του Romney ακόμη και σε κατηγορίες που ήταν παραδοσιακά ψηφοφόροι του Δημοκρατικού Κόμματος. Ο ακραίος του λόγος λειτούργησε επομένως κι εν μέρει διαπαραταξιακά.

Ήταν όμως ο λόγος του Trump κάτι νέο και απομονωμένο στην αμερικανική πολιτική σκηνή; Σίγουρα όχι. Απεναντίας, αποτέλεσε μία ακόμη έκφανση του αμερικανικού δεξιού λαϊκισμού. Ένας ακόμη πολιτικός παράγοντας που θα σήκωνε το λάβαρο του «πραγματικού Αμερικάνου» και θα συνέχιζε τον «Πολιτισμικό Πόλεμο για την καρδιά της Αμερικής». Αυτή τη φορά όμως η αμερικανική κοινωνία μπορεί να μην απειλείται από τον «ερυθρό κίνδυνο και τους συνοδοιπόρους της», όπως την εποχή του McCarthy και της επιτροπής Αντιαμερικανικών Ενεργειών, αλλά για τη λαϊκιστική αμερικανική δεξιά, τη δεξιά πτέρυγα των Ρεπουμπλικάνων, αυτό δεν σημαίνει ότι είναι μια εποχή για χαλάρωση.

Λίγα μόλις χρόνια μετά τη λήξη του ψυχρού πολέμου ένας υπερσυντηρητικός σχολιαστής, ο Pat Buchanan, σε άρθρο που έγραψε το Σεπτέμβριο του 1992 με τίτλο «Πολιτισμικός Πόλεμος για τη ψυχή της Αμερικής»,⁶ ουσιαστι-

⁵ Βλ. <https://goo.gl/FkER8V> προσπέλαση 2 Δεκεμβρίου 2016.

⁶ Βλ. <https://goo.gl/D2ZQMG> Νωρίτερα, στις 17 Αυγούστου 1992, είχε εκφωνήσει ανάλογη ομιλία στη Συνδιάσκεψη των Ρεπουμπλικάνων. Βλ. <https://goo.gl/a7fQcG> προσπέλαση 2 Δεκεμβρίου 2016.

κά περιέγραψε το νέο «εχθρό» και στοιχειοθέτησε το νέο μανιφέστο της αμερικανικής λαϊκιστικής δεξιάς. Εναντίον των αμβλώσεων, των δικαιωμάτων των ομοφυλοφίλων, υπερασπίστηκε την παραδοσιακή αμερικάνικη κοινωνία από την επέλαση του Δημοκρατικού κόμματος του Clinton, αλλά και της παγκοσμιοποίησης. Με αυτή την ατζέντα θα ήταν υποψήφιος για την Προεδρία στις εκλογές του 1996. Η ήττα του εκείνη τη χρονιά δεν τον αποθάρρυνε από την ενασχόληση μέχρι σήμερα με τα αμερικανικά κοινά. Το 2003 πρότεινε να κατασκευαστεί ένα «θαλάσσιο τείχος» για να αποτρέψει τους μετανάστες να «χιμήξουν» από τα νότια σύνορα των ΗΠΑ (Kazin, 2016). Ο Buchanan ήταν από τους πρώτους που έτρεξε να πανηγυρίσει για την υποψηφιότητα Trump.⁷

Εκτός από τον Buchanan ένας άλλος σημαντικός παράγοντας της νίκης του Trump μέσα στο Ρεπουμπλικανικό κόμμα ήταν και το Tea Party. Εδώ υπάρχει αμφιβολία για τον τρόπο με τον οποίο αυτό επηρέασε τη νίκη του Trump. Στελέχη του Ρεπουμπλικανικού κόμματος ερίζουν για το εάν το Tea Party τον υποστήριξε ή έστρωσε το δρόμο για έναν τέτοιο ηγέτη (Ball 2016a). Μετά την νίκη του Obama και την οικονομική κρίση του 2008 ξεπήδησε από το ηττημένο Ρεπουμπλικανικό κόμμα το Κίνημα «Tea Party», όπου τα αρχικά «Taxed Enough Already» δείχνουν και τον τόνο που αυτό έχει ως υπέρμαχος της μείωσης της φορολογίας και της ομοσπονδιακής κυβέρνησης και ειδικά των νόμων με τους οποίους η Διοίκηση Obama προσπάθησε να αντιμετωπίσει την οικονομική κρίση.

Στο λόγο των στελεχών του «Tea Party» ο R. Savage (2012: 571-573) θα διακρίνει τις σταθερές του λαϊκισμού που έθεσε ο Laclau. Ο λόγος των στελεχών του (όπως η Paylin, η Bacchman κ.άλ.) παρουσιάζει την ανταγωνιστική σχέση μεταξύ των «πραγματικών Αμερικάνων» και της «πολιτισμικής ελίτ» της χώρας και παίρνει σαφέστατα θέση υπέρ των πρώτων μολονότι δεν τους ορίζει με σαφήνεια όπως ουσιαστικά ορίζει τον πραγματικό εχθρό της λαϊκιστικής δεξιάς. Ο πραγματικός εχθρός της λαϊκιστικής δεξιάς, από την εποχή του McCarthy μέχρι το «Tea Party», υποστηρίζει ο Savage (2012: 572-573), είναι ο Αριστερός Εχθρός: οι κομμουνιστές και οι συμπαθούντες στη δεκαετία του 1950 και ο «σοσιαλιστής-κρατικιστής» Obama και οι Φιλελεύθεροι (Liberals) σήμερα. Το «Tea Party» θα δείξει το δρόμο στον Trump (Savage, 2012: 574).

Ομοιότητες όμως καταγράφονται, σύμφωνα με τον Buchanan, και ανάμεσα σε Sanders και Trump, οι οποίοι το καλοκαίρι του 2015 είχαν κερδίσει τις εντυπώσεις στους αγώνες για το προεδρικό χρίσμα των Δημοκρατικών και

⁷ Βλ. <https://goo.gl/FXu9wM> προσπέλαση 2 Δεκεμβρίου 2016.

Ρεπουμπλικάνων αντίστοιχα.⁸ Τόσο ο Sanders όσο και ο Trump αποκηρύσσουν τις εμπορικές συμφωνίες που αποβιομηχάνισαν τη «Μέση Αμερική» και μετέφεραν εκατομμύρια θέσεις εργασίας στην Ασία και στο Μεξικό. Ο Trump, όμως, συνεχίζει ο Buchanan, έχει κάτι ακόμη, κάτι ισχυρότερο: το θέμα της ανεξέλεγκτης και παράνομης μετανάστευσης. Την αίσθηση ότι τα σύνορα της Αμερικής είναι ανυπεράσπιστα.

Οι New York Times ανέλυσαν τις δημόσιες δηλώσεις και ομιλίες του Trump μέσα σε μια εβδομάδα προκειμένου να ερευνήσουν την απήχησή του στους ψηφοφόρους.⁹ Σε ένα σύνολο από 95.000 λέξεις βρέθηκαν κάποια ενδιαφέροντα στοιχεία που δείχνουν πως η δικαστική ρητορική του χτίστηκε πάνω στο σύνολο σχεδόν των δεξιών λαϊκιστών των ΗΠΑ χρησιμοποιώντας το «εμείς» και «αυτοί». Οι εκφράσεις όταν αναφέρεται σε «αυτούς» είναι χαρακτηριστικές (οι παράνομοι μετανάστες «ξεχύνονται στις ΗΠΑ», κ.λπ.). Ή, όταν τον ερωτά ένα δωδεκάχρονο κορίτσι από τη Βιρτζίνια: «Φοβάμαι, τι θα κάνετε για αυτό;» αυτός απαντά, « Ξέρεις κάτι; Δεν θα φοβάσαι πια. Αυτοί θα πρέπει να φοβούνται. Όχι εσύ». Στην έρευνα των New York Times εντοπίστηκε πως ο Trump χρησιμοποίησε τριάντα φορές τη λέξη «ηλίθιος» (stupid), δεκατέσσερις φορές τη λέξη «τρομερός» (horrible) και δεκατρείς φορές τη λέξη «αδύνατος» (weak) για να ασκήσει κριτική σε πολιτικούς αντιπάλους, ξένους ηγέτες και δημοσιογράφους. Προσωποποιεί την κριτική λέγοντας «μικρός» (little Marco), «ψεύτης» (lying Ted), «υποτονικός» (low-energy Jeb) και «ανέντιμη» (crooked Hillary). Στη ρητορική του Trump ο «λαός» είναι κι αυτός ασαφής. Η συχνότερη λέξη είναι το «Εμείς» (We). Συχνά χρησιμοποιεί τους όρους «οικογένειες εργαζομένων», «η μεσαία μας τάξης» και «Αμερικανικός Λαός». Η πολιτική αντιπαράθεση γίνεται με όρους κίτρινης δημοσιογραφίας.

Ο Kazin στο ίδιο άρθρο κάνει παραλληλισμούς με μια άλλη φιγούρα της Δεξιάς στις ΗΠΑ, το γερουσιαστή Barry Goldwater που το 1964 ήταν ο υποψήφιος του Ρεπουμπλικανικού κόμματος και θεωρείται ότι έθεσε σε άλλη βάση τον αμερικανικό συντηρητισμό. Αυτό το παράδειγμα όμως το συναντά

⁸ Βλ. <https://goo.gl/VqS7uj> όπου σημειώνεται πως «Between his issues and Trump's there is overlap. Both denounce the trade deals that deindustrialized America and shipped millions of jobs off to Mexico, Asia and China. But Trump has connected to an even more powerful current. That is the issue of uncontrolled and illegal immigration, the sense America's borders are undefended, that untold millions of lawbreakers are in our country, and more are coming. While most come to work, they are taking American jobs and consuming tax dollars, and too many come to rob, rape, murder and make a living selling drugs [...]», προσπέλαση 2 Δεκεμβρίου 2016.

⁹ Βλ. <https://goo.gl/HoifXZ> προσπέλαση 2 Δεκεμβρίου 2016.

κανείς και σε άλλες φιγούρες, όπως ο George Wallace, εκτός από τον Joseph McCarthy και τον Pat Buchanan που είδαμε προηγουμένως. Ο George Wallace (Cox & Durham, 2004: 523-525) δεν ήταν ένας σκληροπυρηνικός συντηρητικός, όπως ο Goldwater, όμως έθετε ακραία φυλετικά προτάγματα και ζητούσε την κρατική παρέμβαση τόσο στον οικονομικό τομέα, ως μέτρο αντιμετώπισης της οικονομικής κρίσης, όσο και στον κοινωνικό τομέα. Εκμεταλλευόμενος τις φυλετικές ταραχές της δεκαετίας του 1960 ανήγαγε το φόβο σε κεντρικό στοιχείο της ρητορικής του.

Ενδιαφέρον παρουσιάζει και το πρόγραμμα του Trump για τις εκατό πρώτες ημέρες διακυβέρνησής του ή, όπως ο ίδιος το ονόμασε, το «συμβόλαιό μου με τον Αμερικάνο ψηφοφόρο» το οποίο περιλαμβάνει τέσσερις βασικές δέσμες ενεργειών.¹⁰ Η πρώτη έχει ως στόχο να «ρυθμίσει» την ομοσπονδιακή εξουσία. Προσπαθεί να βάλει όριο στις θητείες σε Κογκρέσο και στη Βουλή, αλλά και να περιορίσει την ομοσπονδιακή εξουσία με το να σταματήσει τις προσλήψεις, να θέσει όρια στους κανονισμούς που αυτή επιβάλλει και να περιορίσει τους ομοσπονδιακούς αξιωματούχους από το να σχετίζονται με διάφορα λόμπι μετά τη λήξη της θητείας τους. Η δεύτερη έχει ως σκοπό να προστατεύσει τον «Αμερικάνο Εργαζόμενο». Αυτό υπόσχεται να το κάνει με κατάργηση ή επαναδιαπραγμάτευση όλων των διεθνών συμφωνιών ελεύθερου εμπορίου, τις συμφωνίες για το κλίμα, αλλά και να στραφεί ενάντια στη νομισματική πολιτική της Κίνας. Η τρίτη αναφέρεται στο νόμο και την τάξη. Εδώ έχουμε και την περίφημη εξαγγελία του για την απέλαση τριών εκατομμυρίων παράνομων μεταναστών. Η τέταρτη αφορά σε ορισμένες στοχευμένες νομοθετικές πράξεις που περιλαμβάνουν αόριστες εξαγγελίες για ανάπτυξη 4%, την κατάργηση της «Obamacare», περιορισμό των offshore, τερματισμό της παράνομης μετανάστευσης με την κατασκευή τείχους και άλλες ενέργειες. Επίσης, οι νομοθετικές ενέργειες έχουν ως σκοπό να τερματίσουν κρατικές παρεμβάσεις στην παιδεία (εποπτεία στις τοπικές κοινωνίες κ. άλ.) και στην ασφάλιση με φοροαπαλλαγές των δαπανών για παιδικούς σταθμούς και περίθαλψη ηλικιωμένων.

Οι πολιτικές αυτές αποτελούν τον πυρήνα όχι μόνο της ρητορικής του Trump αλλά συνολικά των αιτημάτων της λαϊκιστικής αμερικανικής δεξιάς. Περιορισμός της ομοσπονδιακής εξουσίας, αλλά και των λόμπι των «ελίτ»· Προστασία του «απλού Αμερικάνου» με κατάργηση των συμφωνιών ελεύθερου εμπορίου (Main Street και όχι Wall Street)· Προστατευτισμός έναντι της Κίνας ή του Μεξικό· Ενάντια στην παράνομη μετανάστευση με όλες τις δυνάμεις. Αυτή είναι η “heartland” της Αμερικανικής Λαϊκιστικής Δεξιάς κι εάν

¹⁰ Βλ. <https://goo.gl/EyMoLs> προσπέλαση 2 Δεκεμβρίου 2016.

στο μείγμα προστεθεί η «Νέα Τάξη Πραγμάτων», «μαύρα ελικόπτερα» και όλες οι σχετικές θεωρίες συνωμοσίας θα εκφράσει και την ακραία Δεξιά των ΗΠΑ (Cox & Durham, 2004: 508-510). Ο Kurt Andersen (2017) μάλιστα θα υποστηρίξει ότι, αφενός, αυτή η «αντι-κουλτούρα» (counterculture) που έχει τις ρίζες της στη δεκαετία του 1960 και, αφετέρου, το διαδίκτυο που τη γιγάντωσε είναι δύο από τις κύριες αιτίες για την άνοδο του φαινομένου Trump.¹¹ Ο Kazin,¹² αντίθετα, ισχυρίζεται ότι η άνοδος του λαϊκισμού οφείλεται στις αποτυχίες τόσο του σοσιαλδημοκρατικού μοντέλου όσο και του νεοφιλελεύθερου να ανταποκριθούν στις αυξημένες προκλήσεις της καινούργιας παγκοσμιοποιημένης οικονομίας. Οι απαντήσεις των υποστηρικτών του στον Αμερικανικό Τύπο πριν τις εκλογές είναι ενδεικτικές της απήχησης που είχε στη «μεσαία-αγροτική» Αμερική. Η Kim Cady λέει χαρακτηριστικά ότι το αγαπημένο της σημείο από το debate ήταν όταν ο Trump είπε στην Clinton ότι θα πάει φυλακή εάν γίνει Πρόεδρος.¹³ «Δεν πιστεύω στις δημοσκοπήσεις. Μεροληπτούν όλες», λέει ο Rick Johnson και συνεχίζει «Κοίτα πόσοι άνθρωποι έρχονται στις συγκεντρώσεις! Αυτή είναι η μεγάλη πλειοψηφία της Αμερικής!». «Οι Ρεπουμπλικάνοι που είναι πλέον πίσω από τον Trump δεν αξίζουν να του γυαλίζουν τα παπούτσια» λέει ο Gail Stickle και συνεχίζει. «Ήμουν αναφανδόν υπέρ των Bush. Τώρα τους έχω σιχαθεί! Είναι πολιτικοί καριέρας. Δεν νοιάζονται για τη χώρα μας, το μόνο πράγμα που τους ενδιαφέρει είναι να κρατήσουν τις θέσεις τους».

5. Η ΕΥΡΩΠΑΪΚΗ ΕΜΠΕΙΡΙΑ

Αντίστοιχες απόψεις διατυπώνονται και στην Ευρώπη στα λαϊκιστικά ή ριζοσπαστικά κόμματα της Άκρας Δεξιάς -Άκρα Δεξιά με την έννοια του Far και όχι Extreme Right όπως θα χαρακτηρίζαμε το απομεινάρι του πρώτου μεταπολεμικού κύματος (Backer, 2004), τη «Χρυσή Αυγή» στην Ελλάδα. Πρόκειται ουσιαστικά για έξαρση δεξιών λαϊκιστικών αιτημάτων που ξεκίνησαν αρχικά με το «Front National» στη Γαλλία υπό την ηγεσία του Jean-Marie Le Pen και μετέπειτα της Marine Le Pen και στη συνέχεια επεκτάθηκαν σε όλα τα μήκη και τα πλάτη της Ευρωπαϊκής Ηπείρου: Από το FPÖ του Haider μέχρι τον Orbán στην Ουγγαρία, από την Ολλανδία της λίστας του Fortuyn και την επι-

¹¹ Βλ. <https://goo.gl/TjUAmU> προσπέλαση 2 Οκτωβρίου 2017.

¹² Βλ. <https://goo.gl/WSxPsl> προσπέλαση 23 Σεπτεμβρίου 2017.

¹³ Βλ. <https://goo.gl/4pQ35b> προσπέλαση 2 Δεκεμβρίου 2016.

κράτηση του Brexit με μπροστάρη τον Nigel Farage μέχρι τον Γιώργο Καρατζαφέρη στην Ελλάδα λίγα χρόνια πριν.

Ο τελευταίος μάλιστα, με την εκλογική αποτυχία του μέσα στην οικονομική κρίση, αποτελεί και την εξαίρεση που επιβεβαιώνει τον κανόνα της εκλογικής επιτυχίας της ευρωπαϊκής λαϊκιστικής δεξιάς. Μιας πολιτικής ομάδας που έχει συνήθως συσχετιστεί με «μια εθνικιστική και πολιτισμικά συντηρητική πολιτική ιδεολογία και με μια εχθρότητα απέναντι στη μετανάστευση και τον πολυπολιτισμό» (Van Kessel, 2015: 5), αλλά παράλληλα και με μια μεγάλη δόση από ιδέες και θεωρίες συνωμοσίας (Goodrick-Clarke, 2002: 279-306). Ενώ πριν την οικονομική κρίση χρέους του 2010 η πολιτική επιρροή του αυξάνονταν συνεχώς, στο διάστημα από τις βουλευτικές εκλογές του 2009 μέχρι αυτές του 2012 μειώθηκε περίπου στο μισό. Από τη μια πλευρά, στο πολιτισμικό επίπεδο υποστήριζε ότι και η πλειοψηφία των λαϊκιστών, με τη διαφορά ότι η ρητορική του ήταν περισσότερο ενταγμένη στη λογική της πολιτικής ορθότητας σε σχέση λόγου χάρη με τη ρητορική των «Ανεξάρτητων Ελλήνων», ενός αντίστοιχου λαϊκιστικού κόμματος της Δεξιάς. Από την άλλη, όμως, στο οικονομικό επίπεδο όχι μόνο δεν ακολούθησε τη δεξιά λαϊκιστική ορθοδοξία καταγγέλλοντας τα μέτρα οικονομικής λιτότητας, αλλά ψήφισε το πρώτο μνημόνιο και συμμετείχε στην κυβέρνηση Λ. Παπαδήμου. Και οι δύο αυτές διαφοροποιήσεις ήταν ενταγμένες στη στρατηγική απο-περιθωριοποίησης του κόμματος, καθώς και στην επιδίωξη του Γ. Καρατζαφέρη να γίνει κυβερνητικός εταίρος (Τσιράς, 2012: 332-343). Η ψήφιση του Μνημονίου και η συμμετοχή στην κυβέρνηση Λ. Παπαδήμου οδήγησε στην κατάρρευση της δημοτικότητας του «Λαϊκού Ορθόδοξου Συναγερμού» (ΛΑΟΣ) και τροφοδότησε την άνοδο άλλων κομμάτων της Δεξιάς, κυρίως τους «Ανεξάρτητους Έλληνες», αλλά και την εθνικοσοσιαλιστική «Χρυσή Αυγή».

Για να ξαναγυρίσουμε όμως στη νόρμα της λαϊκιστικής δεξιάς πρέπει να σημειωθεί ότι τα αυταρχικά, λαϊκιστικά προτάγματα που αρθρώνουν αυτοί οι πολιτικοί σχηματισμοί περιγράφουν μια κοινοβουλευτική επανάσταση ενός συντηρητικού κομματιού της κοινωνίας που νιώθει τον εαυτό του αδικημένο από την παγκοσμιοποίηση και την ευρωπαϊκή ολοκλήρωση και αναζητά μια εθνική heartland όπως θα έλεγε ο Taggart. Μια heartland ενός ένδοξου έθνους-κράτους χωρίς μετανάστες, αλλά και χωρίς τα δικαιώματα μειονοτήτων -λόγου χάρη η LGBT κοινότητα- που η Ευρωπαϊκή Ένωση «επιβάλλει». Τα αιτήματα αυτά δεν είναι καινούργια. Προϋπήρχαν της οικονομικής κρίσης του 2008 κι αυτή απλά τα ενίσχυσε και τα έφερε στο προσκήνιο. Για να ξαναθυμηθούμε την Canovan (2005) ο λαϊκισμός -και στην προκειμένη περίπτωση ο δεξιός λαϊκισμός- δεν πρέπει να ιδωθεί μόνο ως αντίδραση σε συγκεκριμένες

οικονομικές και κοινωνικές συνθήκες, αλλά και ως απόδειξη ότι υπάρχουν εντάσεις στην καρδιά των σύγχρονων φιλελεύθερων δημοκρατιών.

Οι απόψεις αυτές δεν είναι πρωτότυπες σε ευρωπαϊκό επίπεδο ούτε μπορούν να χαρακτηριστούν ξένες στην ελληνική κοινωνία. Είναι απόψεις που βασίζονται κυρίως στις εντυπώσεις που δημιουργούν τα γεγονότα και όχι τα ίδια τα γεγονότα, στο σκοτεινό «παρασκήνιο» και όχι στο «προσκήνιο». Κυρίως είναι απόψεις με ισχυρή δόση ηθικοπλαστικού συναισθηματισμού. Στον λόγο των λαϊκιστών της Δεξιάς το συναίσθημα και οι ισχυροί επιθετικοί προσδιορισμοί είναι παντού. Οι λαϊκιστές της Δεξιάς στην Ευρώπη εστιάζουν όχι σε ένα κοινωνικό κίνημα, αλλά σε μια -συχνά ετερόκλητη- δυσαρέσκεια προς το πολιτικό σύστημα με κύριο άξονα την «πραγματική» προστασία των παραδοσιακών αξιών από την παγκοσμιοποίηση και τις προκλήσεις που αυτή έχει φέρει, κυρίως με τη μετανάστευση, αλλά και με το πλέγμα πολιτικού καθωσπρεπισμού που έχει επιβληθεί.

Ο Mudde (2004: 549) υποστηρίζει πως οι λαϊκιστές της «Νέας Άκρας» ή «Ριζοσπαστικής Δεξιάς» είναι περισσότερο αναθεωρητικοί παρά επαναστάτες και δεν είναι αντίθετοι στα κόμματα αυτά κάθε αυτά. Περισσότερο αντιτίθενται στα κατεστημένα κόμματα και ζητούν ή δηλώνουν ότι αποτελούν νέο είδος κόμματος. Παρατηρούνται δε αρκετά μεγάλες ομοιότητες ανάμεσα στα κινήματα της λαϊκιστικής δεξιάς και στις δύο πλευρές του Ατλαντικού. Πολύ σωστά ο Παπαδόπουλος (2004: 23) σημειώνει ότι «ο λαϊκισμός στη Δυτική Ευρώπη, [αλλά και στην Αμερική με βάση τη ρητορική και την ατζέντα του Trump όπως είδαμε παραπάνω], στην επικρατούσα εθνικιστική και προσκολλημένη στις παραδόσεις μορφή του, συνιστά μια απόρριψη της πολυπολιτισμικότητας που συντελείται στο διεθνές περιβάλλον [και] συσχετίζεται με την αυξανόμενη δυσπιστία στους θεσμούς της αντιπροσωπευτικής δημοκρατίας, στις πολιτικές ηγεσίες και στις κατεστημένες πολιτικές δυνάμεις». Σε αυτή τη λογική και προσέγγιση εντάσσονται και οι Inglehart & Norris (2016: 2-3) όταν αποδίδουν την άνοδο του (δεξιού) λαϊκισμού σε δύο παράγοντες: όχι τόσο την οικονομική κρίση όσο την ανισοκατανομή του πλούτου στη Δύση και, κυρίως, την πολιτισμική αντίδραση στη συνεχιζόμενη από τη δεκαετία του 1960 προώθηση μιας προοδευτικής ατζέντας δικαιωμάτων σε μειοψηφίες. Αυτή η θεώρηση ταιριάζει όμως περισσότερο σε ένα λαϊκιστικό λόγο που έχει ως κύριο χαρακτηριστικό τον κοινωνικό και πολιτικό αποκλεισμό κι όχι σε ένα γενικευμένο σήμερα ορισμό του λαϊκισμού, σε ένα λαϊκισμό δεξιάς πολιτικής ιδεολογίας.

Κοινό σημείο επαφής αυτού του πολιτικού ρεύματος είναι τα οικονομικά και κοινωνικά προβλήματα που ένας παγκοσμιοποιημένος κόσμος προκαλεί σε ένα κομμάτι των κοινωνιών τόσο στο οικονομικό όσο και στο πολιτισμικό

επίπεδο. Πρόκειται λοιπόν για μια αυταρχική και δεξιά λαϊκή έγκληση ενάντια σε μια υπερεθνική «ελίτ» που λειτουργεί ενάντια στη «volonté générale». Κύριοι εκφραστές αυτής της άποψης στην Ευρώπη είναι, μεταξύ άλλων, ο Nigel Farage στη Μεγάλη Βρετανία και η Marine Le Pen στη Γαλλία. Δεν είναι τυχαίο που και οι δύο έσπευσαν να συνδεθούν με τον Trump πριν και μετά την εκλογική διαδικασία του Νοεμβρίου 2016. Κι αυτός ήταν και ο λόγος που ο πρόεδρος Trump φάνηκε να υποστηρίζει τη Le Pen στις Γαλλικές Προεδρικές εκλογές του 2017.¹⁴

Για να επιστρέψουμε στο Laclau (2004: 213-215), ο λαϊκισμός συνιστά σήμερα σε παγκόσμιο επίπεδο «την τυπική πολιτική λύση όταν κυριαρχούν στην κοινωνία αποσαθρωτικές τάσεις και δεν μπορούν να αντιμετωπιστούν μέσα από τις κανονικές θεσμικές διόδους [...]. Η σύγχρονη πολιτική είναι τρόπον τινά δομημένη στη βάση της έντασης ανάμεσα σε δύο αντίθετες τάσεις: μια θεσμική στιγμή, όπου κυριαρχεί η διαφοροποίηση -λειτουργιών, εξουσιών κ.λπ.- κι έναν πόλο λαϊκής κυριαρχίας που θέτει σε αμφισβήτηση αυτή τη διαφοροποίηση στο όνομα μιας αδιαπέραστης ισοδυναμίας. Λαϊκισμό έχουμε όταν η δεύτερη στιγμή επικρατεί της πρώτης -πράγμα που ποτέ δεν μπορεί να γίνει σε απόλυτο βαθμό. Η ένταση αυτή ανάμεσα στις δύο στιγμές ανάγεται σαφώς σε ένα συνεχές όπου είναι δυνατοί οι πλέον διαφορετικοί συνδυασμοί».

6. ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ: ΛΑΪΚΙΣΤΙΚΗ ΡΗΤΟΡΙΚΗ ΚΑΙ ΠΡΑΓΜΑΤΙΚΟΤΗΤΑ

Σήμερα, ένα και πλέον χρόνο μετά την εκλογή του στις 8 Νοεμβρίου 2016, ο Πρόεδρος Trump εξακολουθεί να αρθρώνει ένα λόγο «κατά των ελίτ». Όμως δυσκολεύεται να ξανακάνει μεγάλη την Αμερική όπως είχε υποσχεθεί προεκλογικά, αν και μπορεί να υπερηφανεύεται για τη βελτίωση σε κάποιους βασικούς οικονομικούς δείκτες όπως η ανάπτυξη και η απασχόληση.¹⁵ Σύμφωνα με την τελευταία δημοσκόπηση του ινστιτούτου Gallup η δημοτικότητα του είναι στο χαμηλότερο σημείο (35%) αφότου ανέλαβε προεδρικά καθήκοντα.¹⁶ Σε αυτό συμβάλει βέβαια και η έρευνα του ειδικού εισαγγελέα Robert Mueller για τη ρωσική ανάμιξη στην προεκλογική εκστρατεία που αποτελεί και μελα-

¹⁴ Βλ. <https://goo.gl/5GDb1H> προσπέλαση 29 Σεπτεμβρίου 2017.

¹⁵ Ένα εκατομμύριο θέσεις εργασίας δημιουργήθηκαν το πρώτο εξάμηνο της Προεδρίας του. Περισσότερα στο <https://goo.gl/PZesaa> προσπέλαση 13 Σεπτεμβρίου 2017.

¹⁶ Αναλυτικά τα στοιχεία στο <https://goo.gl/zvpE9i> προσπέλαση 3 Νοεμβρίου 2017.

νό σημείο της προεδρίας του.¹⁷ Από την άλλη, ενώ κατάφερε να εκλέξει τον Neil Gorsuch στο Ανώτατο Δικαστήριο, δεν έχει ακόμη καταφέρει, παρά τη μεγάλη του προσπάθεια, να εξαλείψει τη νομοθετική πρωτοβουλία του Obama για το σχέδιο εθνικής περίθαλψης (Obamacare), αν και το μέλλον του συστήματος είναι αναμφίβολα θολό.¹⁸ Ο Julian Zelizer, καθηγητής στο Princeton γράφει σχετικά στον ισότοπο του CNN: «τελικά τίποτε δεν ήταν πιο ζημιογόνο στην προσπάθεια των ρεπουμπλικάνων να καταργήσουν το Obamacare, από τον ίδιο τον Trump».¹⁹ Μέσα όμως από τις επιτυχίες και τις αποτυχίες της διακυβέρνησής του ο Trump δεν έχει αλλάξει τη βασική ρητορική του που συχνά αποτυπώνεται σε μηνύματα που αναρτά σε γνωστή πλατφόρμα κοινωνικής δικτύωσης (Twitter).

Ο Kazin, παρ' όλα αυτά, σε μια συνέντευξη με τον Gideon Rose,²⁰ θεωρεί πως η Προεδρία του Trump δεν θα είναι συντηρητικότερη από αυτή του G.W. Bush. Ο Kazin (2016) πιστεύει ότι ο λαϊκισμός ενδεχομένως να είναι επικίνδυνος, όμως μπορεί να είναι κι αναγκαίος. Για να στηρίξει τη θέση του μνημονεύει τα λόγια του ιστορικού C. Vann Woodward, που έγραφε στα 1959, αντικρούοντας όλους εκείνους τους διανοούμενους που λοιδορούσαν τον λαϊκισμό, ότι: «κάποιος πρέπει να περιμένει και ίσως να ελπίζει ότι θα υπάρξουν μελλοντικές αναθερμάνσεις που θα αναταράξουν τις έδρες της εξουσίας και τα προνόμιά της και θα επιβάλουν μια θεραπεία που θα είναι αναγκαία για την υγεία της δημοκρατίας μας».²¹

¹⁷ Περισσότερα στο <https://goo.gl/WwLNyH> προσπέλαση 2 Νοεμβρίου 2017.

¹⁸ Σχετικό ρεπορτάζ στο <https://goo.gl/kApo3t> προσπέλαση 2 Νοεμβρίου 2017.

¹⁹ Βλ. <https://goo.gl/EJwNe4> προσπέλαση 5 Σεπτεμβρίου 2017.

²⁰ Βλ. <https://goo.gl/WSxPsJ> προσπέλαση 23 Σεπτεμβρίου 2017.

²¹ «One must expect and even hope that there will be future upheavals to shock the seats of power and privilege and furnish the periodic therapy that seems necessary to the health of our democracy» στο <https://goo.gl/QE0FDW> προσπέλαση 2 Δεκεμβρίου 2016.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Ελληνόγλωσση

- Backer, Susann. 2004, Ο δεξιός εξτρεμισμός στην Ενωμένη Γερμανία, στο *Η Ακροδεξιά. Ιδεολογία-Πολιτική-Κόμματα*, Hainsworth, Paul, επιμ. Αθήνα: Παπαζήσης, σσ. 188-238.
- Γεωργιάδου Βασιλική. 2004, Πρόλογος στην ελληνική έκδοση, στο *Η Ακροδεξιά. Ιδεολογία-Πολιτική-Κόμματα*, Hainsworth, Paul, επιμ. Αθήνα: Παπαζήσης, σσ. 9-37.
- Γεωργιάδου Βασιλική. 2008, *Η άκρα δεξιά και οι συνέπειες της συναίνεσης. Δανία, Νορβηγία, Ολλανδία, Ελβετία, Αυστρία, Γερμανία*, Αθήνα: Καστανιώτης.
- Cox, Michael, Durham Martin. 2004, Η πολιτική του Θυμού: Η ακροδεξιά στις Ηνωμένες Πολιτείες» στο *Η Ακροδεξιά. Ιδεολογία-Πολιτική-Κόμματα*, Hainsworth, Paul, επιμ. Αθήνα: Παπαζήσης, σσ. 508-549.
- Hainsworth, Paul, επιμ. 2004, *Η Ακροδεξιά. Ιδεολογία-Πολιτική-Κόμματα*, Αθήνα: Παπαζήσης.
- Laclau, Ernesto. 2004, Τέσσερις απαντήσεις για το λαϊκισμό, *Επιστήμη και Κοινωνία* 12, σσ. 213-218.
- Λυριντζής, Χρήστος και Σπουρδαλάκης Μιχάλης. 1993, Περί λαϊκισμού: Μια σύνθεση με αφορμή την ελληνική βιβλιογραφία, *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης* 1, σσ. 133-162.
- Παπαδόπουλος, Γιάννης. 2004, Ο συντηρητικός εθνολαϊκισμός στη Δυτική Ευρώπη. Ένα αντιφατικό φαινόμενο, *Επιστήμη και Κοινωνία* 12, σσ. 1-37.
- Σταυρακάκης, Γιάννης, Νίκος Νικήσιανης, Αλέξανδρος Κιουπκιολής, Γιώργος Κατσαμπέκης, Θωμάς Σιώμος. 2015, Λαϊκιστικός λόγος και δημοκρατία, *Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης* 43, σσ. 47-78.
- Τσιράς, Στάθης. 2012, *Έθνος και ΛΑ.Ο.Σ.*, Θεσσαλονίκη: Επίκεντρο.
- Zinn, Howard. 2009, *Ιστορία του λαού των Ηνωμένων Πολιτειών. Μια κοινωνική ιστορία της Αμερικής από την εποχή του Κολόμβου ως τις αρχές του 21ου αιώνα*, Αθήνα: Αιώρα.

Ξενόγλωσση

- Ball, Molly. 2016, *Is the Tea Party Responsible for Donald Trump? The Republican Party's old divisions have been scrambled by its new presidential nominee*, <http://www.theatlantic.com/politics/archive/2016/05/did-the-tea-party-create-donald-trump/482004/> προσπέλαση 14 Οκτωβρίου 2016.

- Ball, Molly. 2016, *Trump Goes to War. As the campaign descends into chaos, the Republican nominee lashes out in all directions, consequences be damned*, <http://www.theatlantic.com/politics/archive/2016/10/trump-at-war/504068/> προσπέλαση 14 Οκτωβρίου 2016.
- Barters, Larry. 2016, *2016 was an ordinary election, not a realignment*, https://www.washingtonpost.com/news/monkey-cage/wp/2016/11/10/2016-was-an-ordinary-election-not-a-realignment/?postshare=6501478772695227&tid=ss_tw προσπέλαση 14 Οκτωβρίου 2016.
- Bergsdorf, Harald. 2000, Rhetorik des Populismus am Beispiel rechtsextremer und rechtspopulistischer Parteien wie der “Republikaner”, der FPÖ und des “Front National”, *Zeitschrift für Parlamentsfragen* 31(3), pp. 620-626.
- Canovan, Margaret. 2005, *The People*, Cambridge: Polity Press.
- Goodrick-Clarke, Nicholas. 2002, *Black Sun, Aryan Cults, Esoteric Nazism and the Politics of Identity*, New York & London: New York University Press.
- Healy, Patrick and Maggie Haberman. 2015, *95,000 Words, Many of Them Ominous, From Donald Trump’s Tongue*, http://www.nytimes.com/2015/12/06/us/politics/95000-words-many-of-them-ominous-from-donald-trumps-tongue.html?_r=0 προσπέλαση 10 Δεκεμβρίου 2015.
- Inglehart, Ronald and Norris, Pippa. 2016, *Trump, Brexit, and the Rise of Populism: Economic Have-Nots and Cultural Backlash*, <http://dx.doi.org/10.2139/ssrn.2818659>, προσπέλαση 5 Σεπτεμβρίου 2017.
- Jäger, Anton. 2017, The semantic drift: Images of populism in post-war American historiography and their relevance for (European) political science, *Constellations* 24(3), pp. 310-323.
- Jagers, Jan, Walgrave Stefaan. 2007, Populism as political communication style: An empirical study of political parties’ discourse in Belgium, *European Journal of Political Research* 46(3), pp. 319-345.
- Kazin, Michael. 2016, *Trump and American Populism*, <https://www.foreignaffairs.com/articles/united-states/2016-10-06/trump-and-american-populism> προσπέλαση 10 Δεκεμβρίου 2016.
- Kazin Michael. 2015, *Trumping History. The Donald in Context*, <https://www.foreignaffairs.com/articles/united-states/2015-12-10/trumping-history> προσπέλαση 14 Οκτωβρίου 2016.
- Katz, S. Richard, Mair Peter. 1995, Changing Models of Party Organization and Party Democracy. The Emergence of the Cartel Party, *Party Politics* 1(1), pp. 5-28.

- Kessel van, Stijin. 2015, *Populist Parties in Europe. Agents of Discontent?*, Hampshire: Palgrave Macmillan.
- Kurt, Andersen. 2017, *How America Lost Its Mind*, <https://www.theatlantic.com/magazine/archive/2017/09/how-america-lost-its-mind/534231/> προσπέλαση 2 Οκτωβρίου 2017.
- Laclau, Ernesto. 1977, *Politics and Ideology in Marxist Theory*, London: NLB.
- Laclau, Ernesto. 2005, *On Populist Reason*, London: Verso Books.
- Mazzoleni, Gianpietro, Julianne Stewart, Bruce Horsfield, eds. 2003, *The Media and Neo-Populism. A Contemporary Comparative Analysis*, USA: Praeger Publishers.
- Milibank, Dana. 2015, Donald Trump, *America's modern Mussolini*, https://www.washingtonpost.com/opinions/donald-trump-isnt-todays-wendell-willkie-hes-todays-benito-mussolini/2015/12/08/77c81b0c-9ddc-11e5-a3c5-c77f2cc5a43c_story.html?utm_term=.32da93ac964b προσπέλαση 10 Δεκεμβρίου 2015.
- Moffitt, Benjamin. 2016, *The Global Rise of Populism. Performance, Political Style, and Representation*, Stanford, CA: Stanford University Press.
- Mudde, Cas. 2007, *Populist Radical Right Parties in Europe*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Mudde, Cas. 2004, The Populist Zeitgeist, *Government and Opposition* 39(4), pp. 541-563.
- Mudde, Cas, Cristóbal Rovira Kaltwasser. 2013, Exclusionary vs. Inclusionary Populism: Comparing Contemporary Europe and Latin America, *Government and Opposition* 48(2), pp. 147-174.
- Plummer, Brad. 2016, *Here is Donald Trump's plan for his first 100 days*, <http://www.vox.com/2016/11/10/13584390/donald-trump-first-100-days> προσπέλαση 10 Δεκεμβρίου 2016.
- Rose, Gideon and Michael Kazin. 2016, *A Conversation on Trump and American Populism*, <https://www.foreignaffairs.com/audios/2016-12-29/conversation-trump-and-american-populism> προσπέλαση 23 Σεπτεμβρίου 2017.
- Rutenberg, Jim. 2016, A 'Dewey Defeats Truman' Lesson for the Digital Age, http://www.nytimes.com/2016/11/09/business/media/media-trump-clinton.html?smid=tw-nytpolitics&smtyp=cur&_r=0 προσπέλαση 10 Δεκεμβρίου 2016.
- Savage, Ritchie. 2012, From McCarthyism to the Tea Party: Interpreting Anti-Leftist Forms of US Populism in Comparative Perspective, *New Political Science* 34(4), pp. 564-584.

- Stavrakakis, Yannis, Giorgos Katsambekis, Nikos Nikisianis, Alexandros Kioupkiolis, and Thomas Siomos. 2017, Extreme right-wing populism in Europe: revisiting a reified association, *Critical Discourse Studies* 14(4), pp. 420-439.
- Taggart, Paul. 2002, Populism and the Pathology of Representative Politics, in *Democracies and the Populist Challenge*, Mény, Yves and Yves Surel, eds. Basingstoke: Palgrave.
- Taggart, Paul. 2000, *Populism*, Buckingham: Open University Press.
- Tyson, Alec and Maniam Shiva. 2016, *Behind Trump's victory: Divisions by race, gender, education*, <http://www.pewresearch.org/fact-tank/2016/11/09/behind-trumps-victory-divisions-by-race-gender-education/> προσπέλαση 10 Δεκεμβρίου 2016.